

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך כז, תשל"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשוננו לעם

קונטרסים עממיים לענייני לשון

בעריכת ע' איתן ומ' מדן

מחזור כז, קונטרס ז-ח (רסז-רסח) אייר-סיון תשל"ו

יוסף הלוי בלשן וחובב ציון

מאת

שלמה הרמתי

הוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית
ירושלים

בהתקנת הקונטרס לדפוס

סייעו

נורית רייך וברכה פישלר

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים

מיצבו בנו נושה זיל

יוסף הלוי הוא דמות מופלאה בתולדותינו, וכמו לסמל תופעה יוצאת דופן זו מקום לידתו לוט בערפל. מקובל לחשוב, שהלוי נולד באדריאנופול¹, אולם אנשים שהפירוהו טענו, שהלוי נולד בהונגריה והתגלגל לאדריאנופול בימי מרד ההונגרים באוסטרים². אולם אפילו תחאמת עדות זו, עדיין יש לראות את

1. עיין, למשל: (א) ש"י פין, כנסת ישראל, ורשה תרמ"ז, עמ' 479; (ב) האנציקלופדיה העברית, חברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים תש"ך, כרך 14, עמ' 467; (ג) ג' קרסל, לפסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, כרך שני, ספריית פועלים, מרחביה תשכ"ז, עמ' 183; (ד) מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, חלק שני, ירושלים תרצ"ח, עמ' 324 — יש להעיר, שבספרו העברי של הלוי (מחברת מליצה ושיר, ירושלים תרנ"ד) הוא חילק את שיריו לפי שלוש תקופות יצירה. על שיריו הראשונים כתב: "הקדומים בהם נכתבו באדריאנופולי עיר מולדתי משנת תרי"ד עד תרכ"ב" (שם, עמ' 201).

2. א' קנטרוביץ, "רבי יוסף הלוי (חומר לתולדותיו)", המבשר (קושטא), שנה א, גיליון מט (כ"ט בכסליו תרע"א), עמ' 707. גם תלמידו של הלוי, שהיה יליד אדריאנופול, כתב על מורהו את הדברים האלה: "ההשגחה כאילו ריחמה את האובדים האלה (הפונה לבני עירו — המעתיק), שירשה מארצות הנאורות איש נשגב וחכם נצר מגזע הלוויים וגלי נהר הדאנופ הביאו לחוף הררי רומיליה את ה' יוסף הלוי יצ"ו, אשר בחר למושב לו אדריאנופול" (י"ן, "תנועת ההשכלה באדריאנופול", המגיד, 1888, גיליון 40, י"ב בחשרי, עמ' 314). הפותב היה יליד אדריאנופול, כדבריו: "אדריאנופולי היא עיר מולדתי, בה ראיתי חיים ובה עברו עליי ימי נעוריי" (שם). בערך

הלוי פיהודי ספרדי פחינוכו וגם ברוח³¹, כממשיך המסורת הפיוטית הספרדית⁴ וכאבי ההשכלה העברית והפללית של יהודי טורקיה רבתי⁵. ואולי יש בכך פדי להספיר, ולו גם במשהו, את העובדה התמוהה, שלא זכה הלוי להוקרה ולהפרה,

“אדריאנופול” באנציקלופדיה העברית (פרך א, תש”ט) נהקבלה השערה זו: “המצב הרוחני נשתנה לטובה באמצע המאה הי”ט, עם בוא המלומד היהודי הנודע מהונגריה, הפרופסור יוסף הלוי” (עמ’ 567). יש להעיר, שבאותה אנציקלופדיה בערך “יוסף הלוי” (פרך 14) נאמר, שהוא נולד באדריאנופול, פמוזפר לעיל בהערה 1.

3. סוקולוב כתב בנידון: “במידה שהתעמקתי במהותו הנפשית של יוסף הלוי ושי’התהלכתי בחקר תהום’ שלו, בה במידה נוכחתי הלך והיוכח יותר ויותר, שהוא יכול להיות רק יהודי ספרדי מתוגרמה” (נ’ סוקולוב, אישים, פתבים נבחרים ערוכים בידי ג’ קרסל, הספרייה הציונית, ירושלים תשי”ח, עמ’ 334).

4. כפי שנראה להלן, בדיון על שירתו. סוקולוב מסייג הגדרה זו כך: “אין דעתי כדעת האומרים — וביניהם גם החכם המנוח ד”ר פוזונסקי ז”ל — שיוסף הלוי היה המשך של חכמי ספרד מתקופת ההוד. וכונתם על רבי יהודה הלוי או רבי שלמה בן גבירול, או רבי אברהם ורבי משה בני עזרא. לא! הם היו פולם תלמודיים גדולים. הוא, בכל הוקרתו את התלמוד, לא היה לא תלמודי גדול, אף לא תלמודי קטן. אני משייך אותו לדור החכמים של אפריקה הצפונית, שקדמו לחכמי ספרד של אותה התקופה, אף פי חיו גם בספרד. הוא היה בעצם מהותו כמו איזה דונש בן לברט עם תוספת מדעים עבריים ומזרחיים מאה מונים. אבל באותה הבחינה של עברי קדמון ואיתן: יותר מדיי קדמון בעד התלמוד הבבלי. הוא לא היה קנאי לתלמוד, אלא קנאי להתנ”ך, אדוק בשורשי הלשון העברית הקדמוניה” (אישים — לעיל הערה 3 — עמ’ 351).

5. תלמידו כתב, שהלוי היה לאנשי עירו “מעוררם הראשון הנוטע פרים הדעת בחוכם” (י”ן — לעיל הערה 2 — עמ’ 316).

כפי שהיה ראוי להן לפי ערך פעולותיו לטובת עמו⁶. די שאזכיר כאן את הרושם העז, שעשה הלוי על שני יהודים אשכנזים, שנפגשו עמו: האחד סופר עברי, ראובן בריינין, והשני עיתונאי, סופר ומנהיג ציוני גדול, נחום סוקולוב. שניהם פיזרו שבחים רבים לכישרונותיו המצוינים ולהישגיו הגדולים של "היהודי הקטן" הזה, שתולדות חייו הן רצף של פעולות לטובת עמו ותרבותו ודעותיו, בכל אחד מתחומי עיסוקו, מקוריות וראשונות.

אחרי פגישות אחדות עם הלוי כתב עליו בריינין: "אחד החכמים המצוינים אשר התנדעתי אליהם בימי שבתי בפריז ואשר השאירו רושם ברור ועמוק בזיכרוני הוא יוסף הלוי"⁷. ולאחר שהפיר סוקולוב את הלוי, כתב עליו דברים נלהבים לא

6. ראה בנידון את דברי בר־טוביה: "הלוי לא הזניח את ספרותנו, אלא מה? ספרותנו הזניחה אותו" (כתבים נבחרים, כרך ב, סדר והוסיף מבוא, הערות וביבליוגרפיה ד"ר גדליה אלקושי, אגודת הסופרים העברים על ידי הוצאת מחברות לספרות, ת"א 1964, עמ' 582). בר־טוביה כתב על הלוי, שהוא "נין ונכד לגיבורי שם, אשר היו בימים הרחוקים ההם, שנלחם לבדו במשך חמישים שנה את מלחמות שם ועבר גם בתורת מאסף גם בתורת חלוץ — וכמעט שאיש מן העם או העמים, שלשמש ולמענם הקדיש את כל מרצו ואונו, את כל אוצרות רוחו — לא ידע להעריכו כערפו המיוחד לו" (שם, עמ' 589). וסוקולוב סיים את מאמרו על הלוי כך: "ומי זוכר עוד את המספן ההוא?" (אישים — לעיל הערה 3 — עמ' 355).

7. ר' בריינין, "פרופיסור יוסף הלוי", האשכול (העורך א' גינציג), קראקא תרס"ב, עמ' 257. יש להעיר, שזיכרונות בריינין, הפאים במאמר זה, הם מפגישותיו עם הלוי בפריז בשנת 1894 ("ביום השמיני לחודש ינואר שנת 1894 ראיתיו בפעם הראשונה", שם).

פחות: "הגאון הזה, היחיד בין חכמי הספרדים ברוחב חכמתו העולמית. זה היה בוצינא דנהורא! זה היה פרופסור מורה הדור ויהודי לאומי וחובב ציון, שאין דוגמתו. בכל פעם שהייתי בפריז, ביקרתיו ולמדתי ממנו הרבה"⁸. "הענק של מדע המזרח, שלא היה כמותו בכל הדורות האחרונים ושאין כמותו בין חכמי העמים"⁹.

הלוי תרם רבות גם לתנועת התחייה שלנו במאה הי"ט, ואף הקדים גדולים וטובים פתנועה זו ברעיונות יסוד אחדים: בדעותיו הלאומיות הקדים את פינסקר בן גילו ואת סמולנסקין וליינבלום הצעירים ממנו ב-15-17 שנים¹⁰. בתחום החייאת הלשון העברית והרחבתה — הן לצורכי פתיבה והן לצורכי דיבור פלשון לאומית — הקדים הלוי את אליעזר בן יהודה בן הדור שלאחריו, כפי שנראה להלן. אולם פעילותו הלאומית הישירה של הלוי נודעה בעיקר בראשית דרכו הציבורית, שהייתה קצרה ביותר, וע"כ אין להתפלא, שפעילות זו נשכחה; בייחוד לאור העובדה, שפעילותו המדעית האפילה הרבה בהישגיה על

8. אישים (לעיל הערה 3), עמ' 329.

9. שם, עמ' 336. והשוה לדברי ברטוביה: "כל המעיף עין על מפעל החוקר הגדול והצנוע הזה, על ידיעותיו הבלשניות המפליאות בפמיון ובאיכותן ועל עבודתו הפכירה בחקירה השמית בכלל ובחקירה המקראית בפרט — והפיר פרגע, כי עומד הוא לפני ענק, לפני אחד מענקי הרוח הנעלים בישראל ובעולם" (כתבים נבחרים — לעיל הערה 6 — עמ' 582-583).

10. "לא רק 'עבריות' אלא אף ציוניותו של יוסף הלוי קדמה לחיבת ציון של פינסקר וליינבלום ואפילו לזו של משה הס" (י' קלוזנר, אליעזר בן יהודה, סדרת 'לנוער', חוברת ע, אמנות, ת"א תרצ"ט, עמ' 25).

פעילותו הקודמת. הלוי התחיל כמחנך, אולם עד מהרה נתפס לעניין הפלשים והתפונן לקראת שליחותו אליהם¹¹. ואמנם אתגרו זה נענה והשליחות הזאת הוטלה עליו¹². מאז התמסר הלוי לעבודתו הספרותית והמדעית. אולם גם בהן ניפרת היטב מגמתו החינוכית-לאומית. נראים אפוא דברי סקולוב, המוצא

11. הלוי סיפר, שהתעניינות זו החלה להתעורר בו בשנת תר"י (1850): "גם ביום צר לי (שנת תר"י) נדר נדרתי לאלוהי אבותי לנסוע לארץ כוש, כאשר ירחיב ה' את עתוהי, לדעת שלום אחיי ולהיטיב ככל אשר אוכל. ומאז ועד עתה לא חדלתי מקנות לי את כל הידיעות למסע רחוק כזה" ("הנני שלחוני!", המגיד, שנה תשיעית, 1865, גיליון 6, י"ב בשבט, עמ' 46-47).

12. לאחר ניצחון אנגליה על חפש פשטו מיסיונרים אנגליקאנים בחפש. הם גילו שם את הפלשים והצליחו לנצר אחדים מהם, ועל כך הודיעו בריבם. בתגובה לכך פרסם הרב ע' הילדסהיימר "קול קורא אל כל אחינו ב"י" (המגיד, שנה שמינית, 1864, גיליון מז, ח' בכסליו, עמ' 373). הלוי השיב על קריאה זו במאמרו "הנני שלחוני!" (ד' הערה 11). בשנת תרכ"ז יצא הלוי בשליחותו לחפש (ולא בשנת 1868, כפי שנאמר באנציקלופדיה העברית, כרך 14 — לעיל הערה 1/ב. אותה טעות גם אצל גאון — לעיל הערה 1/ד — עמ' 324). עיין בספרו של הלוי: ספר תפילות הפלשים, פריס תרל"ו, "דבר אל הקורא". שם נאמר, שיצא לשליחותו בשנת תרכ"ז. סיפומים חלקים מדו"חות, ששלח הלוי לחברת פי"ח בפריס, פורסמו גם בכתבי-עת עבריים, כמ: (א) "מכתב מארץ כוש", המגיד, שנה אחת-עשרה, גיליון 48, י"ד בכסליו, עמ' 379-380; (ב) "הודעה אל הועד הראשי מחברת כל ישראל חברים על אודות המלאכות לאחינו הפאלשת (נתונה לפני אספת הועד ביום 30 ביולי שנת 1868)", הלבנון, שנה חמישית (תשכ"ט), גיליון 37, ד' בתשרי, עמ' 590-592; גיליון 38, הושענא רבה, עמ' 599-608; (ג) "היהודים השחורים", המגיד, שנה שתיים-עשרה (תרכ"ט), גיליון 44, כ"ו במרחשון, עמ' 348; גיליון 45, ד' בכסליו, עמ' 356; גיליון 47, י"ח בכסליו, עמ' 372.

בשליחות הלוי אל הפלשים שליחות לאומית כדי להצילם מציפורני המיסיונרים: "לא רק בתור חוקר ומלומד ודורש קדמוניות התייחס היהודי הספרדי הזה אל הפלשים, כי אם בתור יהודי לאומי מאסף נידחים ומקבץ גלויות, אשר אדיר כל חפצו... היה לקשר את כל איברי האומה בקשר אמיץ, לבל יידח ממנו נידח"¹³. כדאי להעיר כאן, שהלוי הציע לכי"ח לישב את הפלשים בא"י, כי "פולס עובדי אדמה ופועלים טובים מאוד, יאהבו את ארץ ישראל באהבה עזה מאוד וכל חמדתם לעזוב ארץ גלותם ולהיאחזו בארץ אבותיהם ונקל מאוד להביא פלשים עובדי אדמה לאלפים ארצה ישראל"¹⁴. לאחר השליחות לפלשים

13. אישים (לעיל הערה 3), עמ' 324. דברים דומים כתב פוזננסקי: "אבל לא רק בתור חוקר ומלומד ודורש קדמוניות התייחס הלוי אל הפלשים, כי אם בתור בן נאמן לעמו, אשר זה שאיפתו לקשר את כל איברי האומה בקשר אמיץ לבל יידח ממנו נידח" (א"ש, פוזננסקי, "ציון לשלושת חכמי ישראל", הצפירה, 1917, גיליון 5, ר' בניסן, עמ' 4). מאמרו של סקולוב על הלוי (שבסופו כתוב: פריס סוף פסליו תרצ"ה; ראה ספרו: אישים — לעיל הערה 3 — עמ' 355) כולל תיאורים אחדים, הנראים כמובאות ממאמרו של פוזננסקי, וראוי אפוא להביא כאן את דברי סקולוב: "בכל פעם שהייתי בפריס, ביקרתי (הכונה ליוסף הלוי — המעתיק), למדתי ממנו הרבה והבאתי תמיד חומר של ידיעות על אודותיו ומסרתי אותן להרב החכם המנוח ד"ר פוזננסקי ז"ל בורשה, שהרצה על אודותיהן הרצאה נפלאה בזמנו בחברת חובבי שפת עבר בורשה" (שם, עמ' 329). ואכן, צמוד לשם מאמרו הנ"ל של פוזננסקי כתיב: "נאום בחברת 'חובבי שפת עבר' בורשה, ביום א', כ"ד אדר, תרע"ז" (עיין שם).

14. א' בן יהודה, "סלף משפילינו", החבצלת, שנה עשירית, גיליון 29, כ"ה אייר תר"מ, 212 (עפ"י זיכרונות כי"ח לשנת תרל"ב).

ושליחות מדעית שנייה¹⁵ השקיע הלוי עצמו בחקר שפות עתיקות, אולם בכל התקופה הזאת לא שכח את עמו. הוא עקב אחרי המתרחש בחיי היהודים בתפוצות ובא"י. פוזנסקי, שביקר את הלוי בפריס בשנת תרנ"ז (בדרפו אל הקונגרס הציוני הראשון), סיפר על שיחתו עם הלוי: "מיד החל לשוחח עמי על עניינים מעניינים שונים, על מצב עמנו במזרח אירופה, על התנועה הציונית ועל הרצל מייסדה וכדומה. ומפל זאת נוכחתי לדעת, כי האדם הזה לא לבד שיודע מפל הנעשה בתבל, ובפרט בעולם היהודי, אבל כי לבו לב רגש"¹⁶. זיקתו לרעיון התחייה הלאומית בא לידי ביטוי בשיריו העבריים, שפורסמו בכתבי עת ובמאספים שונים¹⁷, וגם בהשתתפותו באספות לטובת יישוב א"י, כפי שנראה להלן. אך בייחוד יקרה בעיני הלוי החיית

15. האקדמיה הצרפתית שלחה אותו לדרום ערב (בעיקר לחימן) כדי לפענח כתובות שבאיות. על שליחות זו ניתן לקרוא ביומן של מלוהו של הלוי, חיים בן יחיא חבשוש, בספרו: מסעות חבשוש, תרגם ש"ד גויטין, שטיבל, ת"א תרצ"ט.

16. פוזנסקי (לעיל הערה 13), עמ' 2.

17. הרי כמה דוגמאות: (א) עם מאמרו "שמות ערי ארץ ישראל" (ירושלים, בעריכת א"מ לונץ, שנה שלישית, ירושלים תרמ"ט) צירף הלוי שירים מספר. לפני המאמר בא השיר "אל השפה העברית" (עמ' 130-132); ובסוף המאמר (עמ' 163-168) הובאו השירים האלה: "על הירדן", "החורש בכרמל", "הנודד ואלהיו", "אחרית"; (ב) בלוח אחיאסף לשנת תרנ"ד, ורשה תרנ"ג, פורסמו שני שירים: "אל השכים מציון" (עמ' 30-31), "חום בציון" (עמ' 220-221); (ג) הפרדס (העורך י"ח רבניצקי), פרך שני, אודיסה תרנ"ד: "אבותי" (עמ' 29-30). (ד) ספר היוכל לכבוד נחום סוקולוב, ורשה תרס"ב: "האורחת והמקהלה" (עמ' 6-9). אלה הם שירים, שפרסם לאחר שעסק כבר במחקריו הבלשניים בפריז.

הלשון העברית כלשון הדיבור, והוא עסק גם בדרכי הרחבתה והתאמתה לדרישות זמנו, ואף השתדל לדבר עברית וחיזק את ידי האחרים לעשות כן.

ב

בראשית פעילותו אנו מוצאים את הלוי באדריאנופול בשנת 1856 בקהילת "פורטוגל" של יהודי ספרד¹⁸. עד מהרה עמדו חכמי הקהילה על ידיעותיו הרבות ומסרו לידו את הנהלת הת"ת של הקהילה¹⁹.

באותה תקופה היה החינוך היהודי ירוד ביותר מכל בחינותיו: הן בחיצוניותו (בית הת"ת ותנאי הלימוד) והן בפנימיותו (תכנית הלימודים ודרכי ההוראה). מעדויות של בני דורו ברור, שגם מצב התברואה בין היהודים היה אז בכי רע. מראה הילדים, שבאו לת"ת, עורר את הלוי לפעולה גם בתחום הבריאות: "לב המנהל הצעיר התפלץ לראות את ילדי עמו בנולותם, כמעט כל הילדים היו אי־נקיים, ראשיהם מכוסים שחין וצרעת. זאת הייתה ירושת הגלות, צרעת ממארת מדור לדור... המנהל החרוץ החל להנהיג תיקונים במוסד, שהופקד על ידו, וישת לבו ראשית כול לחיצוניות חניכיו. פתגם נשאר בפי בני עדת אדריאנופולי: 'מימי רבי יוסף הלוי נעלמה הצרעת מתוך היהודים'. רבי יוסף הלוי היה מטפל בעצמו בניקיון

18. קנטרוביץ (לעיל הערה 2), עמ' 707. כבר צוין לעיל, שהלוי טען, כי שיריו הראשונים נכתבו באדריאנופול בשנת תרי"ד (ר' סוף הערה 1).

19. קנטרוביץ (לעיל הערה 2), עמ' 707.

תלמידיו. היה מביא אל בית הת"ת ספרים לגזוז את שערות הילדים ולטהרם היטב היטב"²⁰. יש בידינו גם עדות לכך מאת אחד מתלמידיו של הלוי: "ויצו לטהר את בית הספר יום יום ולכבס בבזרית ראשי הילדים כל בוקר. ולא לה, אשר מחלת הנתק אכלתם, ציוה לגלח ראשיהם ולרפאותם מצרעתם. שערת כל איש סמרה אם הלך בבוקר אל בית התלמוד למראה חיזיון מכאיב לב ונפש. כמאה ילדים, פניהם לבנים מפחד ורעדה, עומדים לפני הרופאים, האוחזים בידם חרבות צורים ושוחטים את ראשם ודם רב נשפך על רצפת הבית"²¹.

בדרך זו הניח הלוי את היסוד הראשון לתיקון החינוך היהודי בעירו. מסירותו הרבה לתפקידו החינוכי שכנעה את ראשי הקהילה ברצונו הטוב וגם ביכולתו המעשית לתקן את החינוך בעירם, וע"כ נתקבלה גם בקשתו של הלוי להקים בניין חדש לבית הספר העברי. את התרגשותו הרבה מהסכמת ראשי הקהילה להקים בניין חדש לבית הספר שלו ביטא הלוי בשיר, פדרפו במשך כל ימי חייו לגבי אירועים חשובים לו. שירו זה נקרא: "לפקיד בית הספר"²². בדברי ההסבר של הלוי לשיר זה נאמר: "אמרי כבוד והדר לפקיד המפקד על בית הספר אחרי גמרו להיפנות"²³. הלוי ליווה בשיריו את השלבים העיקריים

20. שם, עמ' 708.

21. י"ן (לעיל הערה 2), עמ' 314.

22. הרי מובאה משיר זה: "אמור לשפת החוזים חיי ותחי / רגלי

נכשלים הצל מדחי / צוף חכמה ודעת הראה פתאים" (מחברת מליצה ושיר

— לעיל הערה 1 — עמ' 38).

23. שם, עמ' 206.

בתהליך הקמת הבניין החדש לבית הספר. ביום שהתחילו בבנייה כתב הלוי את שירו: "אל הבונים"²⁴. בדברי ההסבר שלו לשיר זה נאמר: "ביום החלו לבנות את בית הספר, יקר הבניין וגדולתו לאחרית ישראל"²⁵. ומה גדלה שמחתו, כאשר הושלם הבניין, "וילדי ישראל זכו לשבת על ספסלים בחדרים מרווחים וילהתפתח בלימודים תחת השגחת מנהלם הטוב"²⁶. למראה הבניין החדש התרגש הלוי מאוד ואת שמחתו הביע בשירו "בית הספר"²⁷. תוכנו של השיר: "רגשי שמחה ותקווה על יפי בית-הספר הנבנה ועל חינוך הילדים הנאספים בו"²⁸.

בתיקון תנאי ההוראה החיצוניים בת"ת העברי היה הלוי חלוץ של התנועה לתיקון החדר המסורתי. תנועה זו הגיעה למלוא הגשמתה ב"חדרים המתוקנים", שקמו ברוסיה בשלהי המאה הי"ט ובראשית המאה הכ' ושהיו מוסדות מעבר מן החדר הישן לבית הספר החדש בתפוצות²⁹. אנשי קהילתו, אסירי

24. הרי מובאה: "והמשכן הזה אשר תקימו / נור תפארת הוא לבית יהודה / בו קול קורא לתורה ולתעודה / מצאן אדם חדריו יהומו" (שם, עמ' 40).

25. שם, עמ' 206.

26. קנטרוביץ (לעיל הערה 2), עמ' 708.

27. הרי מובאה משיר זה: "ארמון יפית-תואר וצופה עד רחוק / בו נערי חמד למאות ישכנו / איש על מקומו נח ולא יפרו חוק / תורה וחכמה על שפתם יכנו" (שם, עמ' 42).

28. שם, עמ' 206.

29. עיין על כך: צ' שרפשטיין, תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים, מהדורה שנייה, מתוקנת ומשוכללת, כרך ראשון, מס, ירושלים תש"ך, עמ' 389-410.

התודה להלוי, הביעו את הוקרתם לפועלו ע"י חקיקת שמו בבניין בית הספר, שהוקם עפ"י יזמתו³⁰.

עם הקמת הבניין החדש יכול הלוי להתמסר כולו לחידוש תוכן ההוראה ושיטותיה ולהציע תכנית לימודים, שיש בה מיוג של תורה עם דרך ארץ. באחת: הלוי ביקש להביא לבני עדתו את ההשכלה עם הלאומיות, שכן התפתחויות חשובות בחיי היהודים בארצות מערב אירופה ומזרחה פסחו על קהילות רבות של היהודים בני עדות המזרח: "אליהם לא הגיעה השכלת מנדלסון, אותם לא זעזעו בתי המדרש לרבנים של וילנה וז'יטומיר, הם לא ידעו — לא את החסידות ולא את ההתנגדות"³¹. הלוי ביקש לקשר את בני עדתו לקהילות היהודים בעולם המשפיל, להקנותם השכלה עברית-לאומית עם יסודות ההשכלה הפלילית, וכל זאת אמר הלוי להשיג באמצעות חינוך מתוקן. תלמיד של הלוי תיאר פעולה זו של רבו בדברים אלה: "גם שם הלוי סדר נכון בחינוך הנערים. הוא לימד לאיזה בחורים לשון צרפת. הוא היה הראשון, אשר הודיע לאחיו מצב אחיהם היהודים בארצות הצפון ובמערב אירופה. גם לימד להם

30. אולם מתנגדיו מחקו אח"כ את שמו ובמקומו חקקו חרוזים תפלים (קנטרוביץ — לעיל הערה 2 — עמ' 708). תלמידו של הלוי הציע לחקוק את שם רבו על קיר בית התלמוד הישן: "ארהיב עוז בנפשי להעירם ולעוררם לבל יהיו כפויי טובה וגמלו טוב לאיש חסדם, למעוררם הראשון, הנוטע כרם הדעת בתוכם, אשר הנם היום נוטריי ושומרי, ה"ה יוסף הלוי יצ"ו לחקוק שמו על אבן שמיר על קיר בית התלמוד הישן והיה למצבת זיכרון, ופעולותיו הגדולות חישארנה לדור אחרון, לאות ולמופת לאנשי חסד" (י"ן — לעיל הערה 2 — עמ' 316).

31. אישים (לעיל הערה 3), עמ' 335.

לקרוא מכ"ע בלשון עבר, ובכל זאת הייתה ראשית מלחמת האור עם האופל"³². מבחינת המתודה יש לציין את חידושיו של הלוי בתחום הוראת התנ"ך והוראת הלשון העברית: הוא הקפיד על לימוד התנ"ך בפירוש ברור ועל לימוד דקדוק עבריי³³.

ג

בתקופת היותו מנהל בית הספר החדש בעירו פרסם הלוי בעיתונות העברית את ביכורי יצירתו בשירה ובפרוזה. סקולוב ביטל את יצירתו הפיוטית וראה בה מלאכה מקובלת בקרב משכילים בני עדתו של הלוי: "כל בני הדור ההוא, כל מי שכיבד את עצמו קצת היה כותב שירים. הפייטנות הייתה חובה כללית"³⁴. הלוי היה משכיל, שחי בתקופת חיבת ציון, והיה מושפע גם מן השירה הספרדית הן בתוכנה והן במבנה. סקולוב, שראה בשירת הלוי מלאכה יותר משירה³⁵, לא העריך אותה מבחינה שירית: "הוא כתב שירים ומליצות לפי טעמנו בלי פישרו³⁶". עם זאת לא התעלם סקולוב מן העובדה,

32. י"ן (לעיל הערה 2), עמ' 314. ראה דברי אותו תלמיד בהערה 30 ("מעוררם הראשון וכו'").

33. קנטרוביץ (לעיל הערה 2), עמ' 708. והשווה: א"א, "הפרופסור יוסף הלוי ז"ל", מזרח ומערב, פרך א, חוברת א, אב-אלול תרע"ט, עמ' 53.

34. אישים (לעיל הערה 3), עמ' 335.

35. על שירו של הלוי, "תפילת יחיד", כתב סקולוב: "זוהי מלאכה נפלאה... חסרה אך רוח השירה לפי טעמנו" (אישים) — לעיל הערה 3 — עמ' 353).

36. שם, עמ' 321. וכן: "יוסף הלוי יכול היה רק להביע את געגועיו לציון בסגנונו ובשיריו — ארשת אהבת ציון של חוקר קדמוניות, שלא ידע

ששירה זו מצאה חן בעיני קוראי עברית בקרב אחינו הספרדים³⁷.

שלא כסוקולוב מצא בריינין מן החיוב בשירת הלוי, אך גם הוא ציין, שאין שיריו "לפי רוח הקוראים העברים ברוסיה"³⁸. בריינין ציין לשבח את מקוריותו של הלוי ואת העובדה, שבשירתו פועם רגש עז: "סגולה מיוחדת יש לשירי הלוי, פי כולם מקוריים הם, שיריו — שיריו הם. אין בהם חיקוי. ומה מעטה ומה יקרה היא המקוריות בספרותנו"³⁹. מה נעימה ומה

פרק בשיר" (עמ' 339); "אין סגנונו ערב לנו ואין שיריו — שירים לפי רוחנו" (עמ' 354).

37. "לחפנו אנו המליצות האלה הן תפלות, אבל עלינו להבין, שהדבר חלוי בטעם של הקוראים העברים הספרדים... יען פי הם חונכו על שפה אחרת, על מבטא אחר וגם על מושגים אחרים" (שם, עמ' 321). על ההשפלה באדריאנופול כתב סוקולוב: "היה בה באותה השפלה דבר מה ספרדי מזרחי, אשר לנו נראה כבטלנות, ולהם דבר שיש בו רוח חיים" (שם).

38. בריינין (לעיל הערה 7), עמ' 261.

39. שירו של הלוי "אל השבים מציון" (בספרו מחברת מליצה ושיר — לעיל הערה 1 — עמ' 191-193, הוא נקרא "אל התרים"), הפולל: "שאלות לאנשים אשר שבו מתור את הארץ הקדושה לדעת את שלום המושבות שם" (שם, עמ' 219), מזכיר מאוד את שירו הראשון של ביאליק "אל הצפור"; "אל הצפור" פורסם ב"הפרדס" (העורך י"ח רבניצקי), כרך ראשון, אודיסה תרנ"ב, עמ' 219-220, ואילו שירו של הלוי פורסם לאחר מכן (ר' לעיל הערה 17/ב), ושם ניתן בשולי השיר התאריך: אייר תרנ"ג. הייתכן, שלא ראה הלוי את שירו של ביאליק? או אולי הושפע גם הלוי משירו של גולדפאדן, שהשפיע, כנראה, גם על שירו של ביאליק? (עייני על כך: פ' לחובר, ביאליק חייו ויצירותיו, כרך ראשון מוסד ביאליק על ידי דביר,

פיוטית היא שירתו 'התקוה'⁴⁰. מה פשוט הוא שירו זה ומה חזק הרגש הפועם בו"⁴¹. דומה לכך הערכתו של פוזנסקי: "הלוי אינו רק משורר, אבל הוא משורר ציון במלוא מובן המלה"⁴². "בהרבה משיריו מפעם רוח השיר בחזקה והם פולם מקוריים מפלי כל חיקוי"⁴³.

נראה אפוא, שמשפטו של סוקולוב על שירת הלוי קשה ביותר, שהרי גם סוקולוב מצא, בייחוד בשירי ציון של הלוי, מוסיקליות רבה, שהיא תולדת השימוש המושפל שלו בהברה הספרדית, "שעדיין לא נקלטה בכל השלמות באוזנינו"⁴⁴, אולם בשירו של הלוי "צלצולן הוא טוב"⁴⁵. כאמור לעיל, חניות שונות בחייו של הלוי — הפרטיים⁴⁶ כלאומיים —

תל-אביב תש"ד, עמ' 84-92). ותמוה, שעורך אחיאסף, שהדפיס את שירו של הלוי, לא נתן דעתו על כך.

40. שיר זה מצא חן גם בעיני סוקולוב לפחות בשל תוכנו, ועל כן הביא אותו כולו בסוף מאמרו על הלוי (אישים) — לעיל הערה 3 — עמ' 354-355). וכן עשה לפניו פוזנסקי (לעיל הערה 13), עמ' 3-4.

41. בריינין (לעיל הערה 7), עמ' 261.

42. פוזנסקי (לעיל הערה 13), גיליון 8, כ"ז בניסן תרע"ז,

עמ' 3.

43. שם, עמ' 2.

44. אישים (לעיל הערה 3), עמ' 353.

45. שם, עמ' 354.

46. מלבד שיריו על שלבי בניין בית הספר החדש באדריאנופול, שהובאו לעיל, יש להזכיר את שיריו נגד המלומד הצרפתי-יהודי ז'יל אופר (Oppert), בר פלוגתא עיקרי להלוי בחקר השפות העתיקות: "עופר אבי

מצאו ביטוי שירי דיוקא בעברית, למרות שליטתו הטובה
 בלשונות מספר ולמרות פתיבתו המדעית בצרפתית⁴⁷. אין
 להתעלם אפוא מן העובדה, ששיריו הם תולדה של התפעמות
 נפשית, של התרגשות אמיתית, ולא רק טכניקה מלאכותית —
 והרי בכך מודה גם סוקולוב, המציין, שעם היות הלוי חוקר
 קפדן ונוקשה⁴⁸ היה גם "בעל נפש מרגשת, פייטן נלהב"⁴⁹.
 רושם שירי הלוי כפרי חניות אמיתיות ניכר גם פאשר הלוי
 קרא את שיריו באוזני אורחיו, כמנהגו. כך סיפר לנו בריינין:
 "אך הבעתי את חפצי ללכת לביתי, ויפנה אליי הלוי בשאלתו
 להישאר עוד בחדרו, יען פי בחפצו לקרוא באוזניי אחדים
 משיריו. אנוכי נשארתי. הזקן-הצעיר לקח את אחד מגליונות

שומר" (מחברת מליצה ושיר — לעיל הערה 1 — עמ' 169-173); "פעס
 עופר" (שם, עמ' 173-175).

47. "אעפ" ששלט פיד ההסתגלות הטובה עליו במבחר שנוני סגנוני
 הלשון הצרפתית, לא הספיקה לו לשון זו להביע בה כל רוחו, ושם פניו אל
 השפה העברית וכתוב בה את מכתמיו" (אישים — לעיל הערה 3 — עמ'
 333).

48. הוא תיאר אותו כך: "פילולוג הנהרג על פחות משהו דגש" (שם,
 עמ' 317); וכן: "הוא היה שמי נלהב ושמרן ותיק וקפדן" (שם, עמ' 351-
 352).

49. שם, עמ' 354. והשוה לדברי בריינין: "הוא פייטן בעל דמיון עז
 ונלהב" (לעיל הערה 7 — עמ' 258). הערכה זו פאילו סותרת את הדברים
 הקודמים, שהובאו בשמו של סוקולוב. אך נראה לי, שהדברים האחרונים של
 סוקולוב מכוונים לשירי ציון של הלוי, שגם פוזננסקי שיבחם (ר' הערה 42).
 אולם גם שירים אלה מצאו חן בעיני סוקולוב רק מבחינת תוכנם, שכן גם
 עליהם כתב: "אין סגנונו ערב לנו ואין שיריו — שירים לפי רוחנו" (אישים
 — לעיל הערה 3 — עמ' 354).

ההגהה מקובץ שיריו 'מליצה ושיר', שהיו אז תחת מכבש הדפוס⁵⁰, ויקרא באוזניי בהברה ספרדית⁵¹, בטעם ובנעימה את החרוזים האלה" (של השיר: "משורר ציון"). "הלוי קרא לפניי את שירו 'שיח בת ציון'... הזקן בכה, טיפות גסות ירדו על לחייו... באמצע השיר נפסק קולו, הדמעות שמו מחנק לצוארו"⁵².

הלוי הצליח בייחוד בשירי ציון שלו. יש בשירים אלה לא רק רגש אמיתי, אלא גם מוסיקליות רבה, ויש מהם שטעמם עומד בהם גם היום⁵³. וגם סוקולוב מודה, שלפחות

50. הוא ספרו מחברת מליצה ושיר, שנזכר בהערה 1. ספר זה הופיע בירושלים בשנת תרנ"ד. באותה שנה ביקר בריינין בביתו של הלוי בפריז (ר' לעיל הערה 7 — עמ' 259), והלוי תיקן אז הגהות של ספר זה.

51. גם סוקולוב ציין זאת לזכותו של הלוי, כפי שראינו לעיל.

52. בריינין (לעיל הערה 7), עמ' 261. על מנהגו של הלוי לקרוא את שיריו באוזני אורחיו נודע לנו גם מעדותו של הרב אברהם דאנון, מתלמידיו המובהקים של הלוי ומראשי הקהילה היהודית בטורקיה. דאנון סיפר, שבביקורו בבית הלוי בפריז בשנת תר"ע, קרא הלוי באוזניו שירים אחדים בעברית ושירים אלה אבדו. עיין על כך: י' קנטרוביץ, "רפי יוסף הלוי (חומר לתולדותיו)", המבשר (קושטא), שנה א, גיליון נ, כ"ח בכסליו תרע"א, עמ' 721.

53. הרי ראשיתו של השיר "בפרמל": בפרמל / אני עמל / וחורש תלם. / אחפור באר / אבנה גדר / ואפעל אלם; / אקטוף קוצים / אכרות עצים / וגם בסער / מאהלי / אתיק רגלי / אל תוף היער" (מחברת מליצה ושיר — לעיל הערה 1 — עמ' 62-63). כאשר הודפס שיר זה ב"ירושלים" של לונץ נקרא שמו "החורש בפרמל" (עיין הערה 17/א). על שיר זה העיר פוזננסקי: "האם אין קולם של האיפרים האחרונים שבאחרונים ושירותיהם העליזות נשמע מתוך החרוזים האלה?" (ר' הערה 42).

"תוכם רצוף אהבה טהורה צרופה ודבקות בשפתנו
ובארצנו"⁵⁴.

ד

תרומתו של הלוי לתנועת התחייה הלאומית היא בעיקר
במאמרו על דרכי הרחבת הלשון העברית מתוכה. לדעתו הלשון
המקראית היא עיקרה של העברית, וכל תוספת של מלים — הן
מלשון חכמים והן מלשונות אחרות — יש להתנות בקיום יסוד
עברי או משקל עברי. הנימוק העיקרי לכך: שמירת אופי הלשון
העברית המקורית (קרי: המקראית). לדעת הלוי, כל האחרים,
שאינם מקפידים על הפלל הזה, הופכים את העברית המקורית
ללשון "סורסית"⁵⁵. הלוי הבין, שהכרח להתאים את הלשון
העברית הקדומה לצורכי דורו פלשון לאומית בכתב ובדיבור,
וע"כ לא התנגד לחידוש מלים לפי הצורך, אלא שהתנה את
חידוש המלים הללו בכמה פללים שקבע. פן קבע הלוי מספר
פללים בתחום התחפיר, וגם זאת כדי לשמר את הסגנון
המקראי.

מצאתי בדברי הלוי שישה פללי יסוד להרחבת הלשון

54. אישים (לעיל הערה 3), עמ' 354.

55. פן מכנה הלוי את העברית שבימיו: "סורסית" — שם זה נאה
ללשון האחרונים ("דבר בעתו", המגיד, שנה שישי, גיליון 14, ג' בניסן
תרכ"ב, עמ' 109). על "הסורסית" כתב הלוי: "פי באמת אין ללשון
האחרונים דבר את העברית הקדומה, ומרחק לשון הולנדית מן האשפנזית
רחקה הסורסית משפת החושים בתמונות המלים ויותר בדרכי תהלוכותיה, ועוד
יאמרו לקרוא את שפתם בשם עברית!" ("דבר בעתו", המגיד, תרכ"ב, גיליון
18, ר' באייר, עמ' 142).

ולדרכי השימוש בה. כדי להדגים את סגנונו אשלב בדברי ההסבר לכלליו מובאות מדבריו⁵⁶.

(א) "הישמרו לנפשותיכם פן תעבדו"⁵⁷ במלה משנית או זרה בהימצא מלה עברית בפשר⁵⁸ ההוא".

(ב) אולם גם כאשר תחסר מלה עברית, אין להשתמש במלה מלשון חכמים ("משנית או תלמודית") אלא אם "יסוד עברי לה או משקל עברי משקלה". ואם מתפרר, שלמלה המוצעת מלשון חכמים אין יסוד עברי, אפשר לחדש מלה עפ"י הפלל שקבע הלוי: "ואם לא ימצא לה יסוד עברי, ועזבתם אותה ובניתם לכם מלה חדשה מאחד השרשים העבריים, אשר יכשרו לבאר את רעיונכם, עפ"י חוקי המשקלים העברים". הלוי הדגיש, שאין בדרך זו כדי להגביל את אפשרויות חידוש המלים. "פי רב הדרור והרשיון למבנה המלים בעברית ואין מעצור דבר".

(ג) "אל תחליפו את המין בשמות כמשפט הסורסית. ואם קרה יקרה לכם שם, אשר לו שני המינים בכתבי הקודש, והעבדתם לכם את מין הנקבה למושג רוחני: ואל תפסחו בזה על שתי הסעיפים".

56. המובאות הן מן המגיד, שנה שישית, גיליון 21, כ"ט באייר תרכ"ב (א: מחברת מליצה ושיר — לעיל הערה 1 — עמ' כט).

57. כלומר: תשתמשו. להלן חוזרת מלה זו מספר פעמים. את הסיבה להעדפת מלה זו הסביר הלוי: "לא ידעתי למה ייטב בעיני האחרונים הפועל הסורסי 'להשתמש' מן הפועל העברי 'עבד ב' (המגיד, שנה שישית, גיליון 21, כ"ט באייר תרכ"ב, עמ' 166).

58. כלומר: במשמע.

ד) "אל תעבדו במלה 'ש' תחת 'אשר', כי אם לעתים רחוקות מאוד".

ה) "ויותר הישמרו פן תשחיתון והבאתם 'של' במקום הסמיכה, כמו: 'שדה של איש' תחת 'שדה איש'".

ו) "זכרו את הו"ו ההופכת לעבר ולעתיד להעלותה על ראש מאמריכם לעת דרוש, כי הפך הזמנים על ידי הו"ו הוא אות יקר קדמון לעברית לבדה ואין לאחיותיה חלק בו".

הלוי חידש מלים על פי כלליו⁵⁹, אולם חידושיו לא זכו להערכה חיובית: "הלוי לא הצליח במלאכתו זאת. מליו קשות, כבדות, מלאכותיות, רחוקות מן הזרם הפללי של הספרות והעיתונות העברית החדשה, מזכירות במקצת את הפייטנים ובמקצת את הסופר משה שולפויס⁶⁰ בלבוב"⁶¹. סוקולוב הציע לכך את ההסבר הזה: "המרחק בינו ובין החיים היהודיים בהקיבוצים האוכלוסיים הגדולים ובין הספרות העברית החדשה, גרם לכך, שהוא התבודד, ועמד על קו הניגוד והשלילה מרחוק, ורקם את חוטיו מתוך חקירה מופשטת, בלי משא ומתן עם אחרים, בלי חברים ובלי קוראים... באופן זה היה הלוי למין

59. הרי דוגמות מספר ממאמרו של הלוי: "דברים אחדים לימין צדקת המטהרים", המגיד, שנה חמישית, גיליון 18, כ"ח באייר תרכ"א, עמ' 93-94: חרט (סגנון), כתבון (ספרות), סרח (סיומת), ניקיון (פזיזום), נפרץ (שכיח), פושל (דו-משמעי), מודק (מדויק), מצרף (דקדוק).

60. עיין עליו בחוברתו של מ"א טננפלדט, "משה שולפויס — חוקר בלשן מחנך ומחדש הלשון העברית", לשוננו לעם, מחזור טו, קונטרס ט-י, אלול תשכ"ד.

61. אישים (לעיל הערה 3), עמ' 352.

קראי לשוני צר ומעיק ... התלמוד, אשר דילג עליו, לקח ממנו נקם ויגלמדהו. הפלשים, שלהם הקדיש כל כך יגיעות ומרץ, עשוהו — שרא ליה מאריה! — למין פלשי בספרותנו. השמרנות היתרה, אשר בה הפריז על המידה, אמנם קירבתהו אל המקורות הנעלמים של רוח בני שם; אבל ביחד עם זה עשתה אותו למין איש עברי מתקופת השבטים, למין 'פוחל מערבי', ולא מהבית השני, כי אם מהבית הראשון⁶². עד כמה דבק הלוי בשמרנות מבחינה לשונית, למדנו מן העובדה, שלא העריך את שירת ביאליק⁶³; שירת יל"ג הייתה קרובה אליו יותר, אם כי גם אותה ביקר ברוח שמרנותו הלשונית. ב"משלי יהודה" של יל"ג מצא "מקומות לא רעים אבל גם הוא חוטא בלשון העברית"⁶⁴.

בכל זאת לא התנגד הלוי לחידושי לשון, המיוסדים על הכללים שהציע לשם כך. בחושו המעשי הבין, שהכרח למסד את הפעולה הזאת ולעשות את החידושים קניין הרבים ולמנוע בלבול, שיצירותיהם של אנשים יחידים עלולות לגרום, אפילו חידושיהם טובים ונכונים. על פן הציע הלוי להקים מוסד עליון לאישור חידושי לשון: "ועתה אודיעה נא את קוראי המגיד הנאהבים את עצתי אשר יעצתי לטוב לשוננו, ואקוה, כי חכמי עמנו ישקדו איש איש מכוחו לעשות אותה. כי אך בזאת תסור חרפת לשוננו והצליחה לכל הפתבון⁶⁵ למינהו. תוקם נא בינותינו חברה מכוונה בשם 'מרפא לשון' אשר ראשיה יהיו

62. שם. 63. שם, עמ' 353.

64. שם.

65. משמע: ספרות (עיין הערה 59).

הסופרים, הנודעים לתהילה בצחות לשונם או במחקריהם על הלשון, כמו הרב המגיד החכם שד"ל והמליץ מאיר הלוי לטריס וזולתם. הראשים יעריכו שאלות לפני החברים על דבר פשרון לשון עברית ודרכי הרחבתה והגידו בכתב גלוי אל מי מהעונים יטה לבנם להחזיק ברעיונו כמורה דרך לכל סופר. הראשים ההם יעזורו את החברים ליסד מלים עבריות לכל דרוש, אם מלוקטות בספרי אחר החורבן אם החדשות. ואשר תירצינה מהן למרפיתם, ונוספו על אוצר המלים אשר אתנו. אוצר המלים הנוסף פכה, יחקק בכסף נדבת החברה כולה, והיה לקו ולמשען לכל סופרי ישראל. ואשר לא יסור אל משמעתו, ונגרע מבוא בטורי המגיד. מחלקה אחת בחברת 'מרפא לשון' תיקח לה שם 'שפה ברורה' והייתה עבודתה לשפוט את תנובת עט הסופרים על פי ביקורת קשה ולא מכרת פנים לחרט⁶⁶ המאמרים ומכלכלת כבוד ויקר לנפש סופריהם⁶⁷.

על הרעיון בדבר הצורך להקים מוסד מרכזי לחידושי לשון חזר הלוי גם במאמרו: "דבר בעתו"⁶⁸, נאמר שם: "עוד הפעם אביא לחלול בזה את סופרי עמנו הנאהבים לתת אוזן קשבת

66. משמע: סגנון (פנ"ל).

67. הלוי (לעיל הערה 59), עמ' 94.

68. זהו מאמר תשובה ארוך למאמרו של ר"א צוויפל ("המטהר אל תהרוס לשון הקודש", המגיד, שנה חמישית, תרכ"א, גיליון 30, כ"ה באב, עמ' 189-190; גיליון 31, ב' באלול, עמ' 199). במאמר זה ביטל צוויפל את דברי הלוי במאמרו: "דברים אחדים לימין צדקת המטהרים" (ר' הערה 59). צוויפל פתב על דברי הלוי במאמר זה, שהם "דברי הבל ורעות רוח", עד שלא הביק פיצד נתן להם העורך מקום בעיתונו. בדברי התשובה שלו מבאר הלוי בהרחבה את דעותיו, שהביע במאמרו הקודם (ר' הערה 59).

לאשר יעצתי במאמרי 'דברים אחדים לימין צדקת המטהרים',
ליסד בינותינו חברת מרפא לשון, להגדיל את העברית ולהרחיב
את גבולה, כי בלעדי החברה הזאת אין תקוה לחבוש את שבר
הלשון הקדושה ולהחיותה בקרב הארץ"⁷⁰.

כלום יש צורך להזכיר לקורא, שבהצעה זו הקדים הלוי את
ייסוד ועד הלשון?⁷⁰ מפל מקום ראוי לציין, שהשם "שפה
ברורה", שקבע הלוי למחלקה אחת במוסד העליון שלו לחידושי
לשון, נתקבל בימי בן-יהודה כשם של חברה פזאת, שנוסדה
בירושלים בשנת תרמ"ט⁷¹.

הלוי הבין, שבאישור מוסד מוסמך לחידושי מלים אין פדי
להפיץ את המלים החדשות בעם, והכרח הוא להכין מילון עברי
חדש, שיתאים לצורכי הדור. וכה דבריו בנידון: "הביטו וראו
מה מעשה יליד הארץ, אשר ידבנו לבו לכתוב בשפת אמו.
ביקרה לפניו מלה, אשר לא העמיק הבין עד תכלית פשרה, הלא
ייקח לו ספר מלים וקרא בו ובאמונה אומן יקבל עליו את
האמור שם עליה — ולא יסור ממנו ימין ושמאל. ולמה ייגרע
עם בני ישראל, הנפוץ בכל הארץ, אשר אין להם קשר
חזק לקשור לאחדים נפש בנפש זולת דת קודשו, מהיות
להם ספר מלים כלול בהדרו"⁷². על הצורך הדחוף בהכנת

69. המגיד, שנה שישית, גיליון 21, כ"ט באייר תרכ"ב, עמ' 166.

70. ועד הלשון נוסד בירושלים בשנת תר"ן. עיין על כך: לקט תעודות

לתולדות ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית: תר"ן-תש"ל, האקדמיה
ללשון העברית, ירושלים תש"ל, עמ' 27.

71. שם, עמ' 19.

72. ר' הערה 69. בהמשך הציג הלוי לאסוף כסף פדי ליסד חברת

מילון מתאים לדורו חזר הלוי כעבור 30 שנה⁷³. וכתריסר שנים לאחר הצעתו הראשונה של הלוי בדבר פנה תלמידו וממשיך פעולתו באדריאנופול, ברוך מיטראני, לחברת פי"ח בהצעה לחבר מילון עברי חדש לצורך בני הדור. מיטראני אף הציע את הלוי כמתאים לחיבור המילון הרצוי⁷⁴.

הצורך בהקמת מוסד עליון לחידושי לשון העסיק את הלוי שנים רבות גם לאחר שפרש מפעילותו החינוכית ושקע במחקריו המדעיים. לאחר שפסקה פעולתו הקצרה של ועד הלשון בירושלים, מיסודו של בן-יהודה ועמיתיו⁷⁵, נודמן הלוי לירושלים, ובהרצאתו העברית לפני קהל משפילים עזודם "ליסד אקדמיה ללשון העברית להרחבתה ולהתפתחותה

"מרפא לשון" וכדי לחבר את המילון הדרוש: "ואספו תרומת כסף מפל נדיב לב ומתענג על זיכרון אבותיו לגאול את עמל הסופרים אשר בתבונת פניהם ינחו את העברית אל מחוז שלמותה ולחוק ספר מלים חדש לצורך העת הזאת רבת החכמה והמדע" (המגיד, שנה שישית, גיליון 22, ה' בסיון תרכ"ב, עמ' 174).

73. בשיחתו עם בריינין בשנת 1894: "עוד היום לא חדל מחשוב מחשבות רבות ע"ד נחיצות חיבור מילון עברי חדש, המתאים לצורך העת הזאת" (ר' הערה 7 — עמ' 262).

74. "תנו את הפקודה הגדולה ביד הראוי לה באופן מאוד נעלה, הח' הגדול ר' יוסף הלוי נ"י, הנוסע לכוש, לחבר אוצר מלים חדש וכולל ומספיק לשפתנו ביום שידובר בה" (החבצלת, שנה שלישית, גיליון 41, כ"ב מנחם אב תרל"ג, עמ' 294).

75. ועד הלשון נוסד בשנת תר"ן (ר' הערה 70). "בשנת תרנ"א נסגר בית הספרים, שבו היו הישיבות של ועד הלשון, בטלה גם חברת שפה ברורה וביחד עמה גם הועד אשר על ידה" (זיכרונות ועד הלשון העברית בירושלים, מחברת א, ניסן-סיון תרע"ב, עמ' 3); "באספת אגודת המורים השנייה,

והבטיח גם את עזרתו ותמיכתו⁷⁶. על אספה זו נמסר ב"האור"
כך: "ויעיר הפרופסור את אוזן הנאספים ... להיספח אל אגודת
האקדמיה 'עקד עברי' אשר בירושלים, ולעזור לה בהרחבת
הלשון ותחייתה בכל מה שיהיה בכוחם, בכוח אהבתם, בגודל
חיבתם לעמם ולארצם ולתורת ישראל⁷⁷".

בספר מאמריו ושיריו, שהודפס בא"י בשנת תרנ"ד⁷⁸, חזר
הלוי והדפיס את שני מאמריו, שפורסמו ב"המגיד", ובהם הציע
את הקמת המוסד "מרפא לשון". במבוא לספרו זה הסביר את
תוכן המאמרים הללו והוסיף הערת אכזבה מיחסם של הסופרים
העברים בני דורו להצעתו זו: "כמעט ללא תועלת להגיד, כי
למרות כל עמלי ובקשתי, הסופרים הגדולים בימים ההם טמנו

שהייתה בגדרה באלול תרס"ד, התעוררה שאלת הלשון העברית בכלל,
ובהספמת כל הנאספים הוחלט לכונן את הועד הבלשני בירושלים... ועוד
בחורף ההוא, חורף תרס"ה, התחיל ועד הלשון בעבודה מסודרת וקבועה"
(שם, עמ' 5-6).

76. שם, עמ' 3. נאמר שם, שהלוי בא לירושלים בשנת תרנ"ב, אך
פנראה נפלה טעות בתאריך, כפי שמוכח מן הכתוב ב"האור" על אספה לכבוד
הלוי (ראה בהערה הבאה). על אותה אספה נמסר בגיליון מח' באלול, והרי
ידוע, שבן-יהודה נהג להתחיל שנה חדשה בט' באב (עיין על כך: ג' קרסל,
תולדות העיתונות העברית בארץ ישראל, הספרייה הציונית, ירושלים
תשכ"ד, עמ' 72). הרי שתיאור אותה אספה עם הלוי נחשב אצל בן-יהודה
לשנת תרנ"ב, אם כי עדיין אנו פחדש אלול תרנ"א.

77. "האספה למשפילי יפו לכבוד הפרופסור הגדול יוסף הלוי"
(חתום: "אחד המבקשים 'אור' בציון"), האור, שנה שביעית, גיליון מג, ח'
באלול תרנ"א, עמ' קעו.

78. מחברת מליצה ושיר (ר' הערה 1).

ידם בצלחת ולא עשו מאומה להכין דרך סלולה לספרותנו⁷⁹. בעוד ספרו העברי בדפוס והוא קורא הגהות, נודמן לביתו בפרים הסופר ראובן בריינין. בשיחתם הארוכה עלתה גם הצעת הלוי להקים את חברת "מרפא לשון". בריינין תיאר את תגובתו הנלהבת של הלוי לעניין זה, כשלושים שנה לאחר הצעתו הראשונה בנידון: "ועתה כעבור יותר משלושים שנה התלהב בדברו אתי על דבר הרעיון לקרוא אספה כללית לכל חובבי ש"ע וסופריה מפל קצות הארץ לעוץ עצה במה ואיך להחיות את השפה, להרחיבה ולהאדירה⁸⁰."

הלוי ידע, שללא מוסד עליון לחידושי מלים עלול להיוצר "בלבול מלים", שיעכב את החיאת הלשון העברית, ועד כמה צדק בכך, הוכיחה המציאות. כך אירע למחיי הדיבור בארץ, שהחלו את פעילותם בהוראת עברית בבתי הספר, לפני שהוקם מוסד לשוני עליון, כהצעת הלוי. בהיעדר מונחים מתאימים היה על המורים להמציא מלים עבריות רבות, והתוצאה הייתה, שמורים השתמשו במלים שונות לאותם מושגים⁸¹. ומורי

79. שם, עמ' ג.

80. בריינין (לעיל הערה 7), עמ' 262.

81. כל מורה חידש מלים, שהיו דרושות לו לצורכי ההוראה. מצאנו, שגם באותו בית ספר "יש הבדל במלים בין תלמידים של מורים שונים" (לקט תעודות... — לעיל הערה 70 — עמ' 36); "המורה היוצא מבית ספר נוטל אתו את מונחיו והאחרים מביאים חדשים — שפת בבל" (ר' אושפיז, "בעקבות הסוללים — פרק בתולדות הסתדרות המורים", ספר היוכל של הסתדרות המורים בא"י: תרס"ג-תרפ"ח, העורך ד' קמחי, הסתדרות המורים בא"י, ירושלים תרפ"ט, עמ' 134). הרי דוגמות של מלים, שחידשו המורים הראשונים, והן לא נתקבלו בלשון: מפסעות (מדרכות), מתאוני (פאטריוט),

עברית בתפוצות⁸², בייחוד מורי "עברית בעברית" ב"חדרים המתוקנים", התריעו גם הם לאחר מכן, שמן הדין לקבוע מונחים אחידים⁸³, והשפיעו על אנשי ירושלים, שעסקו בתחיית הלשון בעצה אחת עם המורים הראשונים לעברית, להקים את ועד הלשון⁸⁴. עם הקמת המדינה באה במקום ועד זה האקדמיה ללשון העברית.

מעגמה (טרגדיה), יעקובית (סודר), מטעמת (ארוחה קלה), מאפה משנה (פיסקיט), הווה (וריקה). עיין על כך: י' הררי, "שישים שנה ליסוד הסתדרות המורים", החינוך, אלול תשכ"ד, עמ' 506.

82. בדברי ביקורת על ספרו של טביוב "עדן הילדים" (תושיה, ורשה תרנ"ו) כתב המבקר ב"ק (הוא רבניצקי) דברים אלה: "הגע בעצמך, פלוני ערך ספר לימוד ויכניס בו מלים חדשות ככל העולה על רוחו, ובא רעהו ומציא ספר לימוד אחר ובו להוראות אלה מלים אחרות מאשר מצאו חן בעיניו, ובא השלישי ומטיל על התלמידים ללמוד מלים אחרות וכו' וכו'. הייתכן דרך כזאת? הנה, למשל, המלה 'טראטואר', מחבר הספר אשר לפנינו יתרגם מפשעה, ומחבר אחר, כמדומני ה' יעבץ בירושלים, מתרגם מדרכה, והשלישי ימצא לטוב משעלה, והרביעי — מצעדה וכו', וא"כ אין לדבר סוף ותחת 'שפה ברורה' אחת תהיינה לנו שפות רבות לא ברורות כלל" (הפרדס, כרך שלישי, אודיסה תרנ"ז, עמ' 262).

83. במאמר ביקורת, שפורסם ב"הדור" בראשית המאה, הדגים המבקר מלים שונות לאותם משמעים בשני ספרי הלימוד, שהיו מקובלים באותה תקופה: ספרו של ילין (לפי הטף, תושיה, ורשה תר"ס) וספרו של אפשטיין (עברית בעברית, אחיאסף, ורשה תרס"א); הרי דוגמאות לכך (המלה הראשונה בכל צמד היא מספרו של ילין): חרט — מכתב, גיר — קרטון, עט-עופרת — עיפרון, קפה — קהוה, נצב — יד-העט, סיפון — תקרה, קרקע — רצפה ("במכתבי העתים", הדור, שנה א, גיליון 42, י"ח במרחשון תרס"ב, עמ' 5, חתום: F).

84. לאחר שחדל "ועד הלשון לפעול בתרנ"א חודשה פעילותו

הלוי התחיל את דרכו בפעילות חינוכית. בבית הספר שבהנהלתו, אשר הקים בעיר אדריאנופול, עשה חיל רב, הוא גם השפיע על תלמידיו ועורר בהם את הרצון לפעול למען התחייה הלאומית בעדתם⁸⁵. באותה תקופה לא הסתפק בעבודת החינוך בבית הספר שלו, אלא השתדל להפיץ השפלה גם בין המבוגרים. הוא דאג להביא לעירו את העיתונים העבריים, שהופיעו באותה תקופה, "ויבא לאדריאנופול כל ספר עברי שנדפס"⁸⁶. תלמידו של הלוי כתב על פעולות אלה של מורו להפצת השפלה בעירו: "לולא נקרא האיש הנשגב הזה מקרבנו לעשות עוד גדולות ונצורות לתעודת ישראל בתוך אחינו בצרפת, כי אז מי יודע אם לא הגיעה השתלמות הדעת של אחב"י באדריאנופול למדרגת אחינו בארצות הנאורות⁸⁷. לפי דברים אלה עזב הלוי את עירם, מאחר שנקרא לתפקידים רמים יותר. יש בכך אמת היסטורית, אולם עזיבת אדריאנופול הייתה כרוכה בעגמת נפש רבה להלוי, שכן בחידושו בתחום החינוך עורר עליו את חמתם של

בתרס"ה (לעיל הערה 75). ומאז והלאה הוא עובד את עבודתו לפעמים בהפסקות פחות או יותר ארוכות" (זיכרונות ועד הלשון העברית, שם, עמ' 6).
 85. י"ן (לעיל הערה 2), עמ' 316. וראה גם את עדותו של הרב אברהם דאנון, תלמיד מובהק של הלוי (ראה מאמרו של קנטרוביץ — לעיל הערה 52 — שם). בהגיע הלוי לגיל גבורות חיבר דאנון שיר ארוך לכבוד מורו, ובו סיכם את תרומותיו ופעולותיו של רבו הגדול. השיר בן ט"ז הפתים פורסם בחוברת מזרח ומערב (ר' הערה 33), עמ' 56-57.

86. שם, עמ' 53.

87. י"ן (לעיל הערה 2), עמ' 314.

הקנאים. כל חידוש, שהכניס לבית ספרו, נראה בעיני הקנאים כמינות, עד אשר "העלילו עליו, כי רוצה הוא לנצר את ילדי בני ישראל"⁸⁸. ההתנגדות להלוי קיבלה אופי אלים: "חירפוהו בשוקים, בבתי התפילה גם זרקו אחריו אבנים"⁸⁹. הדים לרדיפות אלה אנו מוצאים בשירו: "עדני האובד". בבית אחרון של שיר זה נאמר: "זה בבית אלוהים קלוני ישמיע, זה יפיח בי שוטי שכר, כל נקלה בחוץ אחרי יריע: צא צא מכחש ובן-אל-נכר! ונדפה ומעונה בוקר וערב, לשוא ביקשתי סכלות עדני, רק פרובי ביעותים ולהט חרב, כָּאֲבִי הראשון תשור עיני"⁹⁰.

לאחר חמש שנות עבודה מאומצת לשיקום החינוך העברי בעיר⁹¹, ולמרות הישגיו הרבים והבולטים, שאיש לא יכול להתפחש להם, גברה ידם הנוקמת של הקנאים, והלוי גורש מבית הספר שלו, ולאחר מכן גם מעירו⁹². לכאורה תמוה, שהלוי העקשן והדבק בדעותיו⁹³ ויתר לקנאים הללו. אולם נראה לי, שהתשובה לכך מצויה ברצונו לקבל עליו את השליחות לפלשים. מאדריאנופול שם פניו לפרס כדי להתפונן לשליחות, שפה השתוקק לה, בדרכו עבר בבוקארשט, ושם שכנעוהו ראשי הקהילה הספרדית להישאר בעירם ולנהל את הת"ת שלהם, והלוי נעתר לבקשתם. נראה לי, שהסכים להישאר שם, עד

88. מזרח ומערב (לעיל הערה 33), עמ' 53.

89. קנטרוביץ (לעיל הערה 2), עמ' 708.

90. מחברת מליצה ושיר (לעיל הערה 1), עמ' 16-17.

91. קנטרוביץ (לעיל הערה 2), עמ' 708. ועיין גם בהערה 88.

92. קנטרוביץ (לעיל הערה 2), עמ' 709.

93. עיין בהערה 48.

שייקרא לצאת אל הפלשים. אולם גם בפוקארשט טפחה המציאות על פניו. חידושיו ותיקוניו לטובת החינוך וההשכלה צוררו עליו את חמת הקנאים, והם פיטרוהו ממשרתו. הלוי עזב אותם והלך לפריס⁹⁴. ואמנם לא עבר זמן רב והוטלה עליו השליחות, שפה רצה בה (תרכ"ז). בשובו משליחותו לפלשים הוטלה עליו שליחות מדעית לדרום ערב⁹⁵, ולאחר מכן חזר לפריס והשתקע במחקריו הבלשניים.

אולם גורל התחייה הלאומית של עמו, בייחוד החייאת הלשון העברית ושיפור החינוך העברי, הוסיפו להעסיק את הלוי — בעיקר מבחינה עיונית, אך במידת־מה גם מבחינה מעשית: לא יזם פעולות ממשיות, אך נענה לקריאות, שהופנו אליו, ועשה כמיטב יכולתו לסייע לאחיו בתפוצות ובא"י. משפילי העיר אדריאנופול, שזכרו לו זכותו בהכנסת השכלה לעירם, פנו אליו בהיותו בפריס וביקשו את הדרכתו בתיקון החינוך בעירם. הלוי לא התכחש להם ויעץ להם לפנות לחברת פי"ח. פנייתם עשתה פרי, וכי"ח "נעתרה לבקשתם ותפתח בשנת תרכ"ז בית ספר לעדה, שנקרא בשם 'ת"ת ודרך ארץ'⁹⁶. כן השתתף הלוי בפעולות למען יישוב א"י הן בתקופת חיבת ציון והן בתקופת הציונות, כפי שהעיד עליו סוקולוב: "וכאשר נראו הניצנים הראשונים של יישוב ארץ ישראל ושל חיבת ציון, דרכה נפשו עז, ויהי משתתף באספות בהתלהבות חשאית ומתמידה;

94. קנטרוביץ (לעיל הערה 2), עמ' 709. הלוי שהה בפוקארשט בשנים תרכ"ג-תרכ"ז (מחברת מליצה ושיר — לעיל הערה 1 — עמ' 201).

95. ר' הערה 14.

96. מזרח ומערב (לעיל הערה 33), עמ' 54.

וכשנתפשטה ונתרחבה חיבת ציון, ותהי לתנועה הציונית
 החדשה של הקונגרסים וכו', היה משים אוזניו כאפרכסת לכל
 שמועה, שהגיעה אליו, פבו בעב הענן, ע"ד ההישגים
 הראשונים, ובייחוד ע"ד העבודה המעשית בארץ ישראל⁹⁷.
 וכך העריך את זיקתו של הלוי לתנועת התחייה הלאומית גם
 פוזנסקי: "הוא היה מן חובבי ציון הראשונים, ובכל מקרה
 שבא לידו, אם בכתב ואם בפה, אם באספות ואם בועידות, אם
 בתור איש מדע או בתור עסקן — בכל מקום שיכול, בא
 בהצעותיו בדבר תחיית השפה ותחיית העם, בדבר ייסוד בתי
 ספר עבריים"⁹⁸. בביקורו של הלוי בארץ ישראל (בשנת תרנ"א)
 פנה אליו דיונגוף, "ויבקש רשות מהלוי לכתוב לו כפעם
 בפעם מענייני היישוב ולדרוש בעצתו. ויען הפרופסור: בלב
 ונפש חפצה מוכן אנוכי להינתן ולהימסר לכל אשר תדרשו
 ותשאלו ממני, וכל עמל לא אחשוך ואעמוד תמיד בעזרת אגודת
 בני ציון אלה"⁹⁹. באותה אספה התבקש הלוי לפנות לחברת כ"ח
 בפריס כדי לשכנע את ראשיה לתמוך בבית הספר העברי החדש,
 שהקים ישראל בלקינד ביפו, והלוי קיבל עליו שליחות זאת¹⁰⁰.
 מצויה בידינו גם עדותו של בריינין, שליווה את הלוי בשנת 1894
 בפריס לכינוס "ציוני", שארך 4-5 ימים, והשתתפו בו גם נציגי
 כ"ח: "העסקנים הציעו, נשאו ונתנו בעניינים מעשיים, שעמדו

97. אישים (לעיל הערה 3), עמ' 339.

98. ש"א פוזנסקי, "ציון לשלושת חכמי ישראל", הצפירה, 1917.

גיליון 9, ד' באייר, עמ' 2.

99. ר' הערה 77.

100. שם.

על הפרק, והחוקר המשורר בא בהצעותיו ובקשותיו בדבר תחיית השפה וייסוד בתי ספר עבריים בתכלית העבריות בא"י. לעולם לא אשכח את המבט המוזר — אם אומר מבט של בוז, יהיה קשה מעט — אשר הפיקו עיני העסקן הגדול ד'אביגדור¹ בהביטו על הלוי ואת קשיות הדעת של זה האחרון, שני עולמות רחוקים נפגשו ברגע ההוא. הלוי לא נשא פנים לכל איש על האספה ההיא ולא ביקש לכון את השעה, כי אם הגיד בכל פעם את אשר בלבבו².

הראינו לעיל, כי גם בשליחותו לפלשים ראה הלוי מטרה לאומית חשובה. גם במחקריו המדעיים אנו מגלים את הלוי היהודי הלאומי הגאה; בייחוד ניכר הדבר, כשנלחם באסכולה של "תורת התעודות" בביקורת המקרא מיסודם של גראף וולהאוזן, שהייתה לה השפעה שלילית גוברת על צעירי ישראל המשפילים. אסכולה זו עוררה "לא רק את התנגדותו אלא גם את כעסו"³, כי הלוי הפיר בביקורת המקרא מגמה אנטישמית מובהקת להשפיל את ישראל ואת תרבותו. על פן יצא למלחמה נגד אסכולה זו, פשהוא מצויד בשפע ידיעותיו בלשונות עתיקות. בפרסומיו בתחום זה "הראה לחוקרים הגרמנים, המפולפלים בפראזיאולוגיה שלהם, את השיבושים ואת התהפוכות ואת הסתירות באופן חקירותיהם; ויתר על כן, מתח עליהם חשד, שכונתם להשפיל את כבוד 'הברית הישנה' ע"י הניתוחים האכזריים שלהם, וע"י תלישתם אבר אבר מן החי,

1. הוא הברון ד'אביגדור.

2. בריינין (לעיל הערה 7), עמ' 262.

3. אישים (לעיל הערה 3), עמ' 340.

בה בשעה שהם משמיטים את איזמל המנתח הזה מספרי 'הברית החדשה' הקדושים להם. לפי זה, יותר שניאץ הלוי את השערותיהם השדופות, אחת אחת לבדה, ניאץ את הרוח הפללית שבהן, את המגמה שהרגיש בה, וחרד על כבוד ישראל⁴. דברי הלוי בחקר המקרא עשו רושם על המלומדים והיו להם אתגר ממשי: "שאעפ"י שהתנגדו לו, לא יכלו להבליע אותו ולבטלו"⁵. אך בייחוד שמחו על דברי הלוי שלומי אמוני ישראל. ב"המליץ" לשנת 1893 אנו מוצאים סדרת מאמרים, שמחברם סיכם ממצאים אחדים ממחקריו של הלוי במקרא. בתחילת המאמר הראשון אנו קוראים: "הפרופסור יוסף הלוי נודע למדי לקוראי 'המליץ' כאחד מראשי המתעסקים ברעיון חיבת ציון ותחיית השפה. אך כמעט לא נודע החכם היקר הזה להמון קוראניו במקצוע המדע המיוחד לו. בחכמת ישראל קנה לו כבר שם טוב וייקח מקום מצוין בין חוקרי המקראות ומבאריהם"⁶. בהמשך המאמרים הביא הפותב את הוכחות הלוי נגד "תורת התעודות": "הפרופסור, נאמן לרעיונו העיקרי, המברית את כל חקירותיו בעניין הזה מן הקצה אל הקצה, יתאמץ גם פה להוכיח במופתים חזקים, כי כותב התורה אחד הוא ואין שני לו"⁷.

4. שם. 5. שם, עמ' 341.

6. א' לודויפול, "הפרופסור יוסף הלוי וביאוריו בכה"ק", המליץ, שנה שלוש ושלוש (1893), גיליון 92, י"ט באייר, עמ' 6-7; גיליון 95, כ"ג באייר, עמ' 6-7; גיליון 104, ד' בסיון, עמ' 7; גיליון 107, י"א בסיון, עמ' 6-5.

7. שם, גיליון 104, ד' בסיון, עמ' 7. סוקולוב תמצת מאמרים אחדים

הלוי פרסם גם בעברית פירושים חדשים למלים קשות על יסוד חקירותיו בלשונות עתיקות ובייחוד בלשון פוש. והרי דוגמות אחדות לפירושים אלה⁸: את המלה **אֹבֵד** ("ארמי אֹבֵד אבי" — דברים כו, ה) פירש הלוי עפ"י הכושית: "איש אשר אינו יודע לאן לפנות", כלומר: תועה. פירוש זה הולם יפה גם את המלה הזאת בהקשרים אחרים במקרא, כמו: "**האֹבֵדִים** בארץ אשור" (ישעיה כז, יג); "**צֹאן אֹבֵדֹת** היו עמי" (ירמיה נ, ו); "תעיתי כשה **אֹבֵד**" (תהלים, קיט, קעו). גם את שמו של מלך החיות בעברית **אריה** הסביר הלוי ע"פ הכושית, שבה צורת המלה היא **אריִת** (ת' לציון נקבה), ופירוש המלה הוא "שדה". ואכן מצאנו במקרא, שהאריה יכונה גם "חית השדה" במקביל ל"לביא": "ואכלם שם כלביא, חית השדה תבקעם" (הושע יג, ח). המלה היחידאית הקשה **פְּעִיָּם** (ישעיה, יא, טו) היא מן המלים המועטות, שהתיר שד"ל לתקן והציע לקראה: בעֶצֶם. אולם הלוי מראה, שאין צורך בתיקון, שכן עפ"י הכושית אפשר לפרש מלה זו במשמע: שוט, שבט. פירוש זה משחלב

משל הלוי בחקר המקרא, שפורסמו במקורם בצרפתית. עיין, למשל, האסיף, שנה רביעית, ורשה תרמ"ח: "פורש ושיבת היהודים מגלות בבל" (עמ' 83-90); "מנשה מלך יהודה ובני זמנו" (עמ' 109). הלוי פרסם בעברית את המאמר: "סיפורים תפעיליים בכתבי הקודש", ויפרון לאברהם אליהו, פטרבורג תרס"ט, עמ' 1-6. על מחקרי הלוי בחקר המקרא עיין גם בדבריו של בר-טוביה (לעיל הערה 9) ובדבריו של פוזננסקי, הצפירה, גיליון 7, כ' בניסן תרע"ז, עמ' 2-3.

8. הפירושים מובאים כאן עפ"י ספרו של הלוי (לעיל הערה 1): ל"ז (אֹבֵד), מ"א (אריה), מ"ב (בעים), מ"ג (להקה, תכלת).

בפסוק ההוא: "והניף ידו על־הנהר **בעים** רוחו, והכהו לשבעה נחלים". מלה יחידאית אחרת, שהציע לה הלוי פירוש חדש, היא להקה שבפסוק "ורא את־להקת הנביאים נבאים" (שמואל א' יט, כ). עפ"י הפושית הלוי קובע, שלהקה אינה רק קבוצה (בשיפול אותיות: להקה = קהלה), אלא דוקא זקני הנביאים ונכפדיהם. הללו ישבו בנאות סמוך למקום מושבו של שמואל, ואילו החניכים, צעירי הנביאים ("בני הנביאים"), ישבו במקומות אחרים: ביריחו (מלכים ב' ב, ה) ובבית אל (שם, ג). פירוש שונה מן המקובל הציע הלוי גם למלה תכלת. אין הוא מקבל את פירושה פשם צבע, שהרי מפסוקים לא מעטים מתברר, שאין הכונה במלה זו לצבע, אלא לסוג של חומר, כמו בפסוק זה: "ורוקם בתכלת ובארגמן בתולעת השני ובשש" (שמות, לה, לה). לפי פירושו של הלוי הכונה במלה תכלת היא "צמר גפן".

1

כאשר חזר הלוי להוראה אקדמית בשפות שמיות (1879), הקדיש מזמנו גם להוראה בבית המדרש למורים של פי"ח בפרס, מוסד שהוקם להכשיר מורים לבתי הספר בקהילות של עדות המזרח. שם נפגש הלוי עם אליעזר בן־יהודה, שכן בן־יהודה שמע, שהלוי מרצה בעברית, והלך לשמוע הרצאה שלו⁹.

9. בן־יהודה הפיר את הלוי באמצעות ידידו הרוסי, העיתונאי צ'אשניקוב. כך סיפרה חמדה בן־יהודה בספרה: הלוחם המאושר, ירושלים תרצ"ה, עמ' 34.

פה סיפר בן־יהודה על הרצאת הלוי: "ובזמן ההוא היה
 החכם יוסף הלוי מורה בבית המדרש הזה בלשון העברית ודברי
 הימים של היהודים. ואבוא פעם לשיעורו, כדי לראות ולשמוע
 מה ואיך הוא מלמד את התלמידים האלה. בפעם הזאת היה
 השיעור בדברי הימים של מלכות הורדוס. ויקרא יוסף הלוי את
 אחד התלמידים להלוך ויצוהו לתרגם עברית [ההדגשה במקור]
 פסוק אחד מתוך ספר דברי הימים בלשון הצרפתית, שהיה בידי
 התלמידים, ולכתוב הדברים בעברית על הלוח. ויתלבט התלמיד
 הרבה ובקושי גדול עלה בידו לתרגם מלה אחר מלה, ולכתוב
 המלים על פי רמזים וסיוע מיוסף הלוי על הלוח. אך פשהגיע
 לשם Herodes, רפו ידיו, כי לא ידע איך יכתוב השם הזה
 בעברית. ואיש מהתלמידים לא יכול לחלצהו מהמצר. אז חרה
 אפו של יוסף הלוי מאוד ויקרא: 'פיצד? זה שבועות שאנו
 לומדים דברי הימים וכבר כתבתי לכם השם הורדוס כמה וכמה
 פעמים, ואתם אינכם יודעים לכתוב זה השם בעברית?' —
 וקולו של המורה התגבר ובאש קנאה התחיל להוכיח את
 התלמידים, שאין להם שום חיבה לא ללשון העברית ולא לדברי
 הימים של ישראל. וככלות יוסף הלוי את דברי התוכחה שלו,
 קם זקן־התלמידים על רגליו ויאמר: 'אדוני המורה, אין אנו
 עתידים להיות מורים עברים בבתי הספר של חברת 'פל ישראל
 חברים', לזה יש 'חכמים'. ויהודי יוכל אדם להיות בלי ידיעת
 הלשון העברית ובלי כל זה' [הדגשה במקור] — ובדבר
 התלמיד ככה, רמז לצורתו של פרמיה [פנ"ל], שהייתה תלויה
 על פותל החדר. זו הייתה תשובה ניצחת. יוסף הלוי לא יכול
 לעשות על זה כלום, ויפסיק את שיעורו וילך לו. וכל התלמידים

הריעו תרועות ניצחון וימחאו כף בהתלהבות גדולה לזקן־התלמידים על תשובתו המחופמה"¹⁰.

מי שנתנסה כמוני בהוראת עברית בתפוצות, אפילו בשנים שלאחר קום המדינה, לא יתפלא לתגובת התלמידים המבוגרים, כפי שתיארה בן־יהודה. מה שמפליא בתיאור זה הוא מידת דבקותו של הלוי בהוראת העברית, למרות שתלמידיו לא נזקקו ללשון זו כדי להכשירם למורים בבתי ספר של פי"ח. והלוי הכניס תרגילי לשון אפילו בשיעוריו בהיסטוריה. אמנם לפי תיאורו של בן־יהודה יצא הלוי משיעור זה "אבל וחפוי ראש", אבל לא נפל ברוחו, לא ויתר ולא נכנע. הוא המשיך ללמד עברית עוד שנים רבות, וכנראה, בדבקותו במטרתו עלה בידו להביא את תלמידיו להתייחס ברצינות ובאהבה ללימוד העברית. מתיאורו של סופר "המגיד", שפיקר בשיעורי הלוי עשר שנים אחר ביקורו של בן־יהודה, מתברר, שעקשנותו של הלוי עשתה פרי. סופר "המגיד" פרסם את רשמיו כדי להוכיח לכל הספקנים, שאפשר להחיות את הלשון העברית גם בתפוצות, ואפילו בדיבור: "גם אין תכלית מכתבי זה רק להעיר על החיזיון היקר והיחיד הזה בעצמו, המראה לנו לדעת, כי שפתנו העתיקה עוד לא מתה לשחת, ויש עוד ביד מורה משפיל לשפוך רוחה גם על תלמידים אירופים מכף רגלם ועד ראשם"¹¹.

10. כל כפתי אליעזר בן־יהודה, כך ראשון, בן יהודה הוצאה לאור

בע"מ, ירושלים 1941, עמ' כ.

11. י"ש פוקס, "לשאלת החינוך העברי", המגיד, שנה שלושים

ושלוש, גיליון 29, כ"ו בתמוז תרמ"ט, עמ' 226.

כך תיאר סופר "המגיד" את בית המדרש של פי"ח בפריס:
 "בית ספר גדול לישראל, ערוך ומסודר בטוב טעם העת הנאורה,
 אשר תחת פקודת חברת פי"ח בפה. הוא בית החינוך לגדל בני
 עניים בחכמה וכשרון המעשה, גם להכין מורים משפילים בעד
 בתי הספר אשר לחברה הנזכרת בארצות המזרח"¹². בתיאור
 יוסף הלוי אנו קוראים: "בבית הספר הזה יכהן פאר בתור מורה
 שפת קודש ותולדות ישראל הח' והחוקר הגדול ר' יוסף הלוי
 הי"ו, אשר תחת להחזיק בשיטת כל מורי ש"ע, להורות את
 השפה הזאת בלשון הארץ ולהעתיק בה דברי כה"ק, בחר ללמד
 את לשון שפת קודשנו בלה"ק בעצמה! אתמול ביקרתי את
 ביה"ס הנ"ל למען אשמע את הלקח העברי מאת המורה היקר
 הזה. ומה רחב לבבי לראות אותו מדבר עם תלמידיו בעת לימודו
 רק בשפת עבר צחה ונעימה. וכל התלמידים — אם כי אינם
 חניכי התלמוד ואין תורת ישראל אומנותם, כ"א עיקר עבודתם
 כל היום בלשונות אירופה ובלימודים כלליים — מבינים את
 דבריו לאשורם וגם ישיבו לו על שאלותיו בש"ע כ"א לפי
 יכולתו. שתי שעות רצופות ישבתי בבית ההוא, ומרוב עונג נפשי
 לראות את שפתנו העתיקה, אשר רבים יחשבו כי עבר עליה
 כלח, חיה בפי מורה דגול מרבבה ותלמידים רבים, העתידים
 בקרב הימים לפעול על מאות ואלפים מאחינו, נחשב לי הזמן
 הזה כרגעים אחדים"¹³.

להלן תיאר סופר "המגיד" את אשר ראה ושמע בשני

12. שם, עמ' 225-226.

13. שם, עמ' 226.

שיעורים שביקרו בהם: האחד שיעור בלשון, והשני שיעור בהיסטוריה יהודית. בשיעור הלשון נזכר הסופר לדעת, כי הלוי לימד עברית כלשון חיה — הן בכתב והן בעל פה. וכך תיאר סופר המגיד את השיעור בעברית: "בשעה הראשונה הושיט תחילה כל אחד מהתלמידים את 'מאמרו', שחיבר במשך השבוע, אשר הכיל סיפור קטן, אשר סיפר להם הרב בשבוע העבר. ואחרי תקנו להם את שגיאות הלשון, אשר נמצאו בדבריהם, דרש הרב מתלמידיו לשאול איזו שאלה, למען תהי לעניין לכל החברים לענות בו. ויקם אחד מהם וישאל שאלת תם לאמור: האם ראוי לנו לשמוח ולחשוב לנו לכבוד, כי יצא מייסד הדת השלטת מגזע ישראל ונולד על ברפי עמנו — או לא? על השאלה הזאת השיבו תשובות קצרות כל התלמידים, זה בכה וזה בכה, והפול בש"ע, כי עיקר תכלית המשא והמתן הזה הוא החינוך בשפת עבר. ולאחרונה הטיף הרב בעצמו מלים בהשכל ודעת, אך בדברים פשוטים וברורים"¹⁴.

בשיעור השני הסביר הלוי את גלילות א"י על יסוד מפת-קיר, שהייתה בחדר. וכך תיאר סופר "המגיד" את השיעור הזה: "בשעה השנית נשא המורה החכם הנ"ל מדברותיו על גלילות ארץ ישראל. וידבר בקצרה, אך בדברים המושכים את הלב, את תכונת הארץ לגבולותיה סביב, הריה, נחליה, חלקיה למספר שבטי ישראל בימי קדם. ויזכיר גם כמה דברים מקורות הארץ בכלל ועיר הקודש בפרט. הפול בשפת עבר ברורה ומובנת לכל התלמידים, אשר הטו אוזניהם לכל מוצא שפתיו,

14. שם.

והביטו בשום לב אל מפת א"י הגדולה, התלויה בקיר, אשר הורה עליה הרב באצבעו בכל דבריו"¹⁵.

בסיום דבריו הציע סופר "המגיד" את מסקנתו מביקוריו בשיעורי הלוי: "על כל חובבי עמם, החפצים בתחיית שפת קודשנו, להשתדל בכל יכולתם לפעול על הדור החדש להפיץ בקרבם את דעת שפת עבר לא רק בקריאה וכתיבה כ"א גם בדיבור, כמעשה הרב, הח' ר"י הלוי (המפיץ ש"ע באופן הזה זה עשרות בשנים, וכבר העמיד תלמידים נודעים לשם בהיותו בתוגרמה, כאשר תיאר פעולתו אחד מתלמידיו באחד מגיליונות 'המגיד' שנה העברה)"¹⁶.

אפשרות סבירה היא, שגם בן-יהודה, בהיותו בפריס, הושפע מהלוי¹⁷. קלוזנר אומר, שהשפעה זאת הייתה כמעט ודאית: "אין כמעט ספק בדבר, שבן יהודה תלמידו שמע מפיו את השקפותיו על שיבת ציון ועל תחיית הלשון העברית, והוא הוא שזרע בנפשו של בן יהודה את הגרעין הראשון של ההפרה, שאפשר לדבר עברית ולחדש מלות בעברית. אלא שיוסף הלוי לא נתן לרעיונו צורה ממשית וחדשה, ורק בעבודתו המכוונת

15. שם.

16. י"ש פוקס, "לשאלת החינוך העברי", המגיד, שנה שלושים ושלוש, גיליון 30, ד' באב תרמ"ט, עמ' 234. המאמר של תלמידו של הלוי נופר לעיל בהערה 2 שבעמ' ג (י"ן). על דיבורו העברי השוטף של הלוי העיר גם סופר "האזר" פירושלים בשנת תרנ"א: "וידבר בעברית קלה וצחה בהברת יהודי צרפת, במהירות, כדרכו לדבר בכל לשון חיה" (לעיל הערה 77).

17. עיין בהערה 9 שבעמ' לו.

לתכלית מדינית טהורה של בן-יהודה נעשה הרעיון האפשרי —
דבר של ממש¹⁸.

נראה לי, שקלוזנר הרחיק לכת במסקנתו, שהרי בן יהודה
שהה בפריס תקופה קצרה למדיי, ובבואו לשם כבר הגה ברעיון
תחיית עם ישראל ושפתו, כפי שסיפר בעצמו במבוא למילונו¹⁹.
אולם ייתכן, שפגישתו עם הלוי חזקה בבן-יהודה את רעיונותיו
הוא. וייתכן יותר, שהביקור בשיעורו של הלוי היה נגד עיניו של
בן יהודה, כאשר נאות לבקשת נסים בכר להורות עברית בבית
הספר של כ"ח בירושלים בשנת תרמ"ג²⁰. מכל מקום לפנינו
עדות ברורה, שהלוי קדם לבן יהודה בהוראת עברית באמצעות
הלשון עצמה ("עברית בעברית") — חידוש שבן יהודה זקף
לעצמו²¹. במקום אחר הראיתי, שקדם בכך לבן יהודה אותו
מנהל כ"ח, נסים בכר, שהזמין את בן יהודה ללמד עברית בבית
הספר שפנהלתו. בכר סיפר לבן יהודה על ניסיון שלו ללמד
עברית פלי תרגומים כבר בשנת תרל"ד, כמקובל אז בהוראת
לשונות חיות בשיטה הטבעית, היא שיטת-האם²². עתה מתברר,
שהלוי הקדים בשיטה זו גם את נסים בכר.

18. י' קלוזנר, (לעיל הערה 10 שבעמ' ו), עמ' 25-26.

19. א' בן-יהודה. מילון הלשון העברית הישנה והחדשה — המבוא
הגדול, ירושלים, 1948, עמ' 4.

20. ר' עמ' לח, הערה 10 — עמ' מח.

21. בן-יהודה סיפר, כי התנה עם בכר, שלא יוציא מפיו מלה לועזית:
"דבר אדבר להתלמידים רק בעברית, שום לשון אחרת לא ישמעו מפיי" (שם).
בכר הסכים לתנאי זה, ובן יהודה התחיל ללמד עפ"י הצעתו, והוא תיאר זאת
במלים אלה: "פכה נוצרה שיטת עברית בעברית וככה הוחל הדיבור בעברית
בין מורה לתלמידיו בזמננו" (שם).

הלוי, שהאמין כל ימיו באפשרות החייאת הלשון העברית אפילו בדיבור, וכל ימיו עשה ככל יכולתו להוכיח זאת לאחרים הן ע"י מאמריו והן ע"י דרכי הוראתו לילדים ולמבוגרים²², ביקר בארץ בסוף המאה הי"ט והתרשם מאוד מתחיית הדיבור העברי בארץ. בביקוריו בבתי הספר התפעל הלוי לטובה מן הדיבור העברי שבפי התלמידים ואת התרשמותו, שהתבססה גם על בחינות שערך לתלמידים, שלח ל"הצבי":

"תוצאות בחינתי הוא באמת דבר פלא, אשר לא שיערנוהו מעולם. ידיעת הילדים בלשון אבותינו בכל מחלקה ומחלקה ובכל מיני הלימודים, אשר יחניכו אותם שם, היא ידיעה עמוקה ונובעת מלב, ובפרט דיבור לשון הקודש ככה שגור בפיהם ומרחף בנקל על שפתותם, עד אשר ידמה לשפה טבעית ומלומדת מאת האם המינקת מראשית הנוער. כל השאלות, אשר שאלתי אותם בדברי הימים, בסיפורים ובדברי חכמה ומדע, ענו לי בשפה צחה וישרה, ומעולם לא נכשלו במוצא פיהם ולא נעצרו בדבריהם מחוסר המלים; ולהפך — רעיונם לבש פרגע לבוש עברי נכון לו, ולא הראה רפיון מה. פלא כזה לא חשבתי לדבר אפשרי מאז. אך היום נודע לי, כי עמל המורה

22. ש' הרמתי, "עברית בעברית" — בחינת מהותה, מקורה ודרך התהוותה", לשוננו לעם, מתוך כג, קונטרס א, מרחשון תשל"ב, עמ' 18-22. מצויה עדות, שב"י הודה בכך; עיין: "לתולדות השיטה הטבעית", הדואר, שנה עשירית, גיליון יב, י"ב בשבט תרצ"א, עמ' 193.

23. כך העיד עליו סופר "המגיד" (הערות 11, 16, שבעמ' 00).

ויגיעתו להחיות את לשון קודשנו עשתה פרי נחמד יותר מאשר קיויתי. ושמחתי עוד תגדל שבעתיים בראוטי, כי בתי הספר אשר במושבות יהודה לקחו את הבית אשר ביפו לקו ולנס, וגם הם הצליחו להחיות את לשון העברית ברוב התלמידים והתלמידות, עד אשר יתקנאו הגדולים בקטנים ויתעוררו גם הם כאיש וכאישה ללמוד ולדבר בשפת קודשנו"²⁴.

דברי הלוי הנלהבים היו פודאי גמול למורים החרוצים וגם לאחרים, שעסקו בהחייאת הדיבור העברי בא"י, כדי לעודדם, שימשיכו בפעולותיהם למען מטרה זו. הלוי שמח מאוד בראותו את חזונו מתגשם, ואין הוא מקפיד כלל, ששמו אינו נזכר בין הראשונים, שחרתו על דגלם את תחיית הלשון העברית פלשון לאומית לעם ישראל, המתנער מגלותו ומתחיל לבנות את ביתו הלאומי בארץ האבות.

אולם ראוי הוא חכם גדול זה לא רק שייזכר שמו בין מחיי הלשון העברית בדורות התחייה, אלא ראוי הוא, שיובאו עיקרי תורתו לידיעת הרבים ושיופיע מבחר מחקריו בלשון העברית, אשר גידל וטיפח אותה כל ימיו ולכבודה שר שירי תהילה בעברית²⁵.

24. "הלוי, "מכתבים להעורך", הצבי, שנה אחת-עשרה, גיליון לד,

כ"ד באלול תרנ"ה, עמ' קכח-קכט.

25. עיין בספרו: מחברת מליצה ושיר (לעיל הערה 1 שבעמ' ג).